

बीड जिल्ह्यातील साक्षरता दराचे विश्लेषणात्मक अध्ययन

प्रा. फोके डी. यु.

प्रमुख, भूगोल विभाग,

गोदावरी कनिष्ठ व वरीष्ठ कला महाविद्यालय,

अंबड, ता. अंबड, जि. जालना

१. प्रस्तावना (Introduction)

शिक्षण हे मानवी संस्कृतीचे आणि प्रगतीचे मूळ आधारशीला मानले जाते. कोणत्याही समाजाच्या किंवा राष्ट्राच्या शाश्वत विकासासाठी साक्षरता ही केवळ एक प्राथमिक गरज नसून ती मानवी हक्क आणि वैयक्तिक क्षमतेच्या विकासाचे प्रमुख माध्यम आहे. साक्षरतेमुळे व्यक्तीमध्ये जागृतता निर्माण होते, ज्यामुळे ती आपल्या हक्क आणि कर्तव्यांबद्दल सजग बनते. भारतासारख्या विकसनशील देशामध्ये आर्थिक आणि सामाजिक विषमता दूर करण्यासाठी शिक्षणाचा प्रसार अत्यंत आवश्यक आहे. महाराष्ट्रात शैक्षणिक क्षेत्रात ऐतिहासिक सुधारणा झाल्या असल्या तरी प्रादेशिक पातळीवर अजूनही मोठी तफावत दिसून येते. विशेषतः मराठवाडा विभागातील बीड सारख्या जिल्ह्यांमध्ये सामाजिक आणि आर्थिक परिस्थितीमुळे साक्षरतेच्या स्तरात भिन्नता आढळते. साक्षरता ही केवळ लिहिता-वाचता येण्याची क्षमता नसून ती जीवनमान उंचावण्याचे आणि दारिद्र्य निर्मूलनाचे एक प्रभावी साधन आहे. सध्याच्या जागतिकीकरणाच्या आणि माहिती तंत्रज्ञानाच्या युगात साक्षरतेचे महत्त्व अधिकच वाढले आहे. शिक्षणामुळे मानवी संसाधनांचे रूपांतर आर्थिक उत्पादकतेत होते, ज्यामुळे संपूर्ण समाजाचा कायापालट होतो. स्त्री साक्षरता तर संपूर्ण कुटुंबाच्या आणि पर्यायाने संपूर्ण पिढीच्या कल्याणासाठी निर्णायक मानली जाते. या पार्श्वभूमीवर, स्थानिक पातळीवरील साक्षरतेच्या आकडेवारीचे सूक्ष्म विश्लेषण करणे अत्यंत महत्त्वाचे ठरते.

प्रस्तुत संशोधन अहवालात बीड जिल्ह्यातील २०११ च्या जनगणनेवर आधारित साक्षरतेच्या दराचा सखोल अभ्यास करण्यात आला आहे. या अभ्यासामध्ये ग्रामीण आणि नागरी भागातील साक्षरतेमधील अंतर तसेच लिंगभेद आणि सामाजिक स्तरीकरणाचा साक्षरतेवरील प्रभाव तपासण्यात आला आहे. अनुसूचित जाती (SC) आणि अनुसूचित जमाती (ST) यांच्यातील साक्षरतेच्या प्रमाणावर विशेष लक्ष केंद्रित केले गेले आहे. जिल्ह्यातील विविध तालुक्यांमधील शैक्षणिक विषमता ओळखून त्यावर योग्य उपाययोजना सुचवणे हा या संशोधनाचा मुख्य हेतू आहे.

नियोजनकर्ते, शिक्षणतज्ज्ञ आणि समाजशास्त्रज्ञ यांच्यासाठी हा अहवाल स्थानिक पातळीवरील धोरण निश्चितीसाठी उपयुक्त ठरेल. साक्षरतेचा हा अभ्यास बीड जिल्ह्याच्या सामाजिक-आर्थिक विकासाची दिशा आणि दशा समजून घेण्यासाठी अत्यंत महत्त्वपूर्ण आहे. अखेर, साक्षरतेमधील विषमता दूर केल्याशिवाय आपण सर्वसमावेशक आणि न्याय्य समाजाची स्थापना करू शकत नाही.

२. अभ्यास क्षेत्र - बीड जिल्हा (Study Region - Beed District)

बीड जिल्हा हा भारताच्या महाराष्ट्र राज्यातील मराठवाडा प्रशासकीय विभागात स्थित एक प्रमुख जिल्हा आहे. भौगोलिकदृष्ट्या हा जिल्हा दख्खनच्या पठारावर वसलेला असून गोदावरी आणि मांजरा या येथील प्रमुख नद्या आहेत. या जिल्ह्याची अर्थव्यवस्था प्रामुख्याने शेतीवर आधारित आहे, परंतु येथील शेती मुख्यत्वे पावसाच्या पाण्यावर अवलंबून आहे. वारंवार पडणारा दुष्काळ आणि पाण्याची टंचाई यांमुळे हा जिल्हा आर्थिकदृष्ट्या मागासलेला म्हणून ओळखला जातो. बीड जिल्हा हा ऊसतोड कामगारांचा जिल्हा म्हणून संपूर्ण महाराष्ट्रात आणि देशात प्रसिद्ध आहे. दरवर्षी मोठ्या संख्येने येथील मजूर कुटुंबियांसह पश्चिम महाराष्ट्र आणि कर्नाटक भागात ऊसतोडीसाठी स्थलांतरित होतात. या हंगामी स्थलांतराचा थेट आणि अत्यंत विपरीत परिणाम येथील मुलांवर आणि साक्षरतेच्या दरावर होतो. जिल्ह्यामध्ये बीड, आष्टी, पाटोदा, शिरूर (कासार), गेवराई, माजलगाव, वडवणी, केज, धारूर, परळी आणि अंबाजोगाई हे ११ तालुके समाविष्ट आहेत. या तालुक्यांमध्ये भौगोलिक आणि सामाजिक-आर्थिक परिस्थितीनुसार शैक्षणिक सुविधांची उपलब्धता भिन्न आहे. अंबाजोगाई आणि बीड यांसारख्या शहरांमध्ये शैक्षणिक संस्थांचे जाळे मोठे आहे, तर वडवणी आणि शिरूर सारखे तालुके अजूनही ग्रामीण व दुर्गम आहेत. जिल्ह्यातील लोकसंख्येमध्ये अनुसूचित जाती आणि अनुसूचित जमातींचे प्रमाण लक्षणीय असून त्यांच्या विकासात शिक्षणाची भूमिका महत्त्वाची आहे. ऐतिहासिकदृष्ट्या हा भाग निजामाच्या राजवटीखाली राहिल्यामुळे येथे आधुनिक शिक्षणाचा प्रसार उशिराने झाला. स्वातंत्र्योत्तर काळात शासनाच्या विविध योजनांमुळे येथे साक्षरतेचे प्रमाण वाढण्यास मदत झाली आहे. तथापि, ग्रामीण भागातील दळणवळणाची अपुरी साधने आणि गरिबी यांमुळे माध्यमिक व उच्च शिक्षणात गळतीचे प्रमाण जास्त आहे. मुलींच्या शिक्षणाच्या बाबतीत बालविवाह आणि सामाजिक असुरक्षितता या अजूनही मोठ्या समस्या आहेत. बीड जिल्ह्याचा विकास साधायचा असेल तर येथील मानवी संसाधनाचा विकास करणे, म्हणजेच साक्षरता वाढवणे अत्यंत गरजेचे आहे. या जिल्ह्याची वैशिष्ट्यपूर्ण भौगोलिक आणि सामाजिक रचना लक्षात घेऊनच

शैक्षणिक धोरणे आखणे आवश्यक आहे. म्हणूनच, बीड जिल्ह्याचा अभ्यास क्षेत्र म्हणून निवड करणे हे प्रादेशिक विकासाच्या दृष्टीने अत्यंत समर्पक आणि काळाची गरज आहे.

३. साक्षरतेचे महत्त्व (Importance of Literacy)

साक्षरता आणि प्रादेशिक विकास यांचा अत्यंत जवळचा आणि थेट संबंध आहे; साक्षरता हा विकासाचा पाया मानला जातो. कोणत्याही देशाचा किंवा जिल्ह्याचा आर्थिक विकास हा तिथल्या साक्षर आणि कुशल मानवी संसाधनावर अवलंबून असतो. साक्षरतेमुळे लोकांची निर्णयक्षमता वाढते, ज्यामुळे ते आधुनिक तंत्रज्ञान आणि शेतीमधील नवनवीन प्रयोग सहज आत्मसात करू शकतात. बीड सारख्या शेतीप्रधान जिल्ह्यात जर शेतकरी साक्षर आणि सुशिक्षित असेल, तर तो आधुनिक सिंचन पद्धती आणि बाजारपेठेचा योग्य वापर करू शकतो. साक्षरतेचा दुसरा महत्त्वाचा पैलू म्हणजे आरोग्य विषयीची जागृतता; साक्षर व्यक्ती आरोग्याबाबत अधिक सजग असतात. शिक्षणामुळे बालमृत्यू दर, कुपोषण आणि अंधश्रद्धा निर्मूलन यांसारख्या सामाजिक समस्यांवर मात करणे सोपे होते. स्त्री साक्षरतेमुळे कुटुंबिक नियोजन, मुलांचे संगोपन आणि आरोग्य यामध्ये गुणात्मक सुधारणा दिसून येते. साक्षरतेमुळे रोजगार आणि स्वयंरोजगाराच्या संधी निर्माण होतात, ज्यामुळे कुटुंबाचे उत्पन्न वाढून दारिद्र्य रेषेखालील संख्या कमी होते. सामाजिक समता आणि न्याय प्रस्थापित करण्यासाठी साक्षरता हे अनुसूचित जाती आणि जमातींसाठी एक प्रभावी शस्त्र आहे. शिक्षणामुळे शोषित आणि वंचित घटकांना आपल्या हक्कांची जाणीव होते आणि ते मुख्य प्रवाहात सामील होऊ शकतात. गुन्हेगारीचे प्रमाण कमी करण्यात आणि समाजात शांतता व सलोखा राखण्यात साक्षरता मोलाची भूमिका बजावते. साक्षर नागरिक लोकशाही प्रक्रियेत अधिक चांगल्या प्रकारे आणि जबाबदारीने सहभाग नोंदवू शकतात. डिजिटल युगात तर साक्षरतेची व्याख्या बदलली असून ऑनलाइन बँकिंग, सरकारी योजनांचा लाभ घेण्यासाठी साक्षर असणे अनिवार्य झाले आहे. शिक्षणाचा अभाव असलेल्या समाजात अंधश्रद्धा आणि आर्थिक शोषण यांचे प्रमाण अधिक असते. साक्षरतेमुळे मानवी जीवनाचा दर्जा सुधारतो आणि समाजात सद्रक्षणाने जगण्याची संधी मिळते. एक साक्षर समाज हा अधिक सहनशील, विचारी आणि प्रगतिशील असतो, जो देशाच्या अखंडतेला बळ देतो. जागतिक बँकेच्या अहवालानुसार, साक्षरतेच्या दरात १% वाढ झाल्यास देशाच्या जीडीपीमध्ये लक्षणीय वृद्धी होते. म्हणूनच, बीड जिल्ह्याच्या सर्वांगीण आणि शाश्वत विकासासाठी साक्षरतेचा प्रसार करणे हा एकमेव

खात्रीशीर मार्ग आहे. थोडक्यात सांगायचे तर, साक्षरतेशिवाय विकास हा अपूर्ण, एकांगी आणि तात्नोपता स्वरूपाचा ठरतो.

४. बीड जिल्ह्यातील साक्षरता :

तक्ता क्र. ८.७: बीड जिल्ह्यातील साक्षरतेचे प्रमाण (संदर्भ वर्ष :- २०११)

अ. क्र.	तालुके	ग्रामीण/ नागरी	एकूण साक्षरता	पुरुष साक्षरता	स्त्रिया साक्षरता	अनुसूचित जाती एकूण	अनुसूचित जाती पुरुष	अनुसूचित जाती स्त्रिया	अनुसूचित जमाती एकूण	अनुसूचित जमाती पुरुष	अनुसूचित जमाती स्त्रिया
-	जिल्हा एकूण	एकूण	७५.७५	८४.७०	६६.२२	८१.६४	७२.३०	६२.५३	६१.९२	७१.४२	५१.७९
१	आष्टी	ग्रामीण	७५.२६	८४.३७	६५.५३	८१.०४	७१.६४	६१.७७	६१.७४	७१.२०	५१.६५
		नागरी	८५.४३	९१.४०	७९.३१	८३.२३	९१.९९	७४.६०	६९.३१	७९.६३	५७.४५
		एकूण	७३.९२	८४.२३	६२.६६	८०.५४	७०.७२	६०.२८	५९.९३	७१.१७	४८.७७
२	पाटोदा	ग्रामीण	७३.९२	८४.२३	६२.६६	८०.५४	७०.७२	६०.२८	५९.९३	७१.१७	४८.७७
		नागरी	०.००	०.००	०.००	०.००	०.००	०.००	०.००	०.००	०.००
		एकूण	७३.१२	८३.२५	६२.१३	७८.१३	६८.८२	५९.२४	५५.१४	६३.३०	४६.०५
३	शिरूर (का)	ग्रामीण	७३.१२	८३.२५	६२.१३	७८.१३	६८.८२	५९.२४	५५.१४	६३.३०	४६.०५
		नागरी	०.००	०.००	०.००	०.००	०.००	०.००	०.००	०.००	०.००
		एकूण	७३.८५	८३.३०	६३.८४	७९.०५	६८.८६	५८.४०	६३.७८	७२.४१	५४.८१
४	गेवराई	ग्रामीण	७२.८१	८२.६०	६२.४३	७८.०६	७०.३३	५७.२५	६२.०४	७१.१२	५२.६९
		नागरी	८३.२५	८९.७१	७६.५३	८८.००	७९.६६	६८.२३	७९.९४	८३.८३	७५.५१
		एकूण	७५.०६	८३.८०	६५.७८	७९.६६	७०.३३	६०.५७	७०.३६	८०.०३	६०.०३
५	माजलगांव	ग्रामीण	७३.२३	८२.५९	६३.२८	७७.९८	६८.५१	५८.५५	६६.६९	७६.७८	५५.८४
		नागरी	८२.६०	८८.८५	७६.०४	७९.६४	८८.४४	७०.७३	८०.९५	८९.४७	७१.९९
		एकूण	७२.६९	८२.७२	६१.९७	७९.२३	६९.७३	६०.०७	६२.५६	७१.०८	५३.८५
६	वडवणी	ग्रामीण	७२.६९	८२.७२	६१.९७	७९.२३	६९.७३	६०.०७	६२.५६	७१.०८	५३.८५
		नागरी	०.००	०.००	०.००	०.००	०.००	०.००	०.००	०.००	०.००
		एकूण	८०.६६	८८.२५	७२.५२	७७.३२	८५.७३	६८.६६	७६.१५	८३.७५	६८.४७
७	बीड	ग्रामीण	७५.०६	८४.७०	६४.६५	८१.६५	७१.९५	६१.९५	६५.४९	७५.६१	५५.६६
		नागरी	८८.३०	९३.११	८३.१९	८४.४०	९१.१०	७७.४९	९०.३१	९४.०९	८६.२९
		एकूण	७७.१८	८५.९०	६७.७१	८२.७०	७३.८२	६४.४९	६३.७३	७३.८३	५३.१८
८	केज	ग्रामीण	७६.०२	८५.१४	६६.१३	८१.६२	७२.४१	६२.७५	६२.३२	७२.५९	५१.६४
		नागरी	८५.२१	९१.०८	७८.७६	८१.७८	८८.८४	७४.३७	७४.५९	८३.१३	६५.३१
९	धारूर	एकूण	७३.७३	८२.९७	६३.७६	७७.६९	७६.७१	५८.७६	७२.१५	८१.२३	६२.६७
		ग्रामीण	७१.९७	८१.६१	६१.५३	६८.४१	६७.६९	५८.२४	७०.५५	८०.२५	६०.३९

अ. क्र.	तालुके	ग्रामीण/नागरी	एकूण साक्षरता	पुरुष साक्षरता	स्त्रिया साक्षरता	अनुसूचित जाती एकूण	अनुसूचित जाती पुरुष	अनुसूचित जाती स्त्रिया	अनुसूचित जमाती एकूण	अनुसूचित जमाती पुरुष	अनुसूचित जमाती स्त्रिया
		नागरी	८२.४७	८९.७९	७४.७३	७२.६३	८३.७२	६१.७५	८८.२६	९१.४३	८५.११
१०	परळी	एकूण	७८.५९	८६.४६	७०.२१	८२.२८	७१.०८	६४.८४	७५.८५	८४.३२	६७.२७
		ग्रामीण	७५.८७	८४.७१	६६.४१	७३.८०	७९.६३	६१.८५	६९.३०	७८.३४	६०.२७
		नागरी	८४.४०	९०.२३	७८.२७	७९.७१	८७.९४	७१.१३	८५.५७	९३.०९	७७.८३
११	अंबाजीगाई	एकूण	८१.४७	८८.४७	७४.०५	८४.८३	७६.९६	६८.७८	८१.१४	८७.८६	७३.७८
		ग्रामीण	७९.४७	८७.१९	७१.२३	८३.४६	७५.२९	६६.७३	७५.६०	८३.२५	६७.४७
		नागरी	८६.८०	९१.८९	८१.४७	८८.५७	८१.४४	७४.१८	८९.८३	९४.८७	८४.०८
-	जिल्हा एकूण	ग्रामीण	७४.७३	८४.०८	६४.७०	८०.०८	७०.७८	६१.०६	६४.७९	७४.२७	५४.९५
-	जिल्हा एकूण	नागरी	८६.०४	९१.५१	८०.२६	८९.१९	८१.४७	७३.५९	८५.९७	९१.७३	७९.८३

आधार :- जनगणना-२०११

५. साक्षरता सांख्यिकी विश्लेषण (Data Analysis)

५.१ तालुकास्तरीय विश्लेषण (Tahsil-wise Analysis):

बीड जिल्ह्यातील ११ तालुक्यांमध्ये साक्षरतेच्या प्रमाणात लक्षणीय विविधता दिसून येते. अंबाजीगाई तालुक्यामध्ये एकूण साक्षरता दर सर्वाधिक ८१.४७% आहे, तर नागरी भागात तो ८६.८०% इतका उच्च आहे. बीड तालुक्यात एकूण साक्षरता ७७.१८% असून नागरी भागात ८८.३०% सह जिल्हा पातळीवर सर्वोच्च कामगिरी आहे. याउलट, वडवणी आणि शिरूर (कासार) हे तालुके सर्वात मागे असून वडवणीचा एकूण साक्षरता दर अवघा ७२.६९% आहे. शिरूर (कासार) तालुक्यात साक्षरता ७३.१२% असून पाटोदा तालुक्यात ७३.१२% इतकी आहे, जे जिल्ह्याच्या सरासरीपेक्षा कमी आहे. हे तालुके प्रामुख्याने ग्रामीण असून येथे शैक्षणिक पायाभूत सुविधांचा अभाव असल्याचे स्पष्ट होते.

५.२ लिंगाधारित विश्लेषण - पुरुष व स्त्री साक्षरता (Male-Female Wise Analysis):

जिल्ह्यात पुरुष आणि स्त्री साक्षरतेमध्ये मोठी दरी (Gender Gap) असल्याचे स्पष्टपणे दिसून येते. जिल्ह्याचा एकूण पुरुष साक्षरता दर ८४.७०% आहे, तर स्त्री साक्षरता दर अवघा ६६.२२% आहे, म्हणजेच १८.४८% चा फरक आहे. ग्रामीण भागात ही तफावत अधिक गडद असून ग्रामीण स्त्री साक्षरता दर ६४.७०% आहे, तर पुरुष दर ८४.०८% आहे. नागरी भागात मात्र ही परिस्थिती बरी

असून नागरी महिला साक्षरता ८०.२६% आणि पुरुष ९१.५१% आहे. सर्व तालुक्यांमध्ये पुरुषांच्या तुलनेत महिला साक्षरतेचा आलेख घसरलेला आहे, ज्यामुळे महिला शिक्षणावर विशेष भर देण्याची गरज अधोरेखित होते.

५.३ अनुसूचित जाती साक्षरता विश्लेषण (SC Literacy Analysis):

बीड जिल्ह्यातील अनुसूचित जाती (SC) घटकाचा एकूण साक्षरता दर ८१.६४% आहे, जो जिल्ह्याच्या सर्वसाधारण सरासरीपेक्षा (७५.७५%) अधिक असणे ही एक सकारात्मक बाब आहे. परंतु, यामध्येही लिंगभेद स्पष्ट आहे; अनुसूचित जातीच्या पुरुषांचा साक्षरता दर ७२.३०% आणि स्त्रियांचा ६२.५३% आहे. नागरी भागातील अनुसूचित जातीचा साक्षरतेचा दर ८९.१९% आहे, तर ग्रामीण भागात तो ८०.०८% आहे. अंबाजीगाई तालुक्यात अनुसूचित जातीचा एकूण साक्षरता दर ८४.८३% सह सर्वोच्च आहे, तर वडवणी तालुक्यात तो ७७.३२% सह सर्वात कमी आहे.

५.४ अनुसूचित जमाती साक्षरता विश्लेषण (ST Literacy Analysis):

अनुसूचित जमाती (ST) घटकाची साक्षरता स्थिती अत्यंत चिंताजनक असून ती सामाजिक मागासलेपण दर्शवते. जिल्ह्यात अनुसूचित जमातीचा एकूण साक्षरता दर अवघा ६१.९२% आहे, जो सर्व घटकांमध्ये सर्वात कमी आहे. त्यातही अनुसूचित जमातीच्या महिलांचा साक्षरता दर ५१.७९% इतका खालावलेला आहे, म्हणजेच जवळपास निम्मी आदिवासी महिला लोकसंख्या निरक्षर आहे. अनुसूचित जमातीच्या पुरुषांचा साक्षरता दर ७१.४२% आहे. ग्रामीण भागातील आदिवासींची साक्षरता ६४.७९% आहे, तर नागरी भागात ती काहीशी सुधारून ८५.९७% वर पोहोचली आहे. शिरूर (कासार) तालुक्यात अनुसूचित जमातीची साक्षरता ५५.१४% इतकी नीचांकी आहे, ज्यावर तातडीने लक्ष देणे आवश्यक आहे.

६. निष्कर्ष (Conclusion)

प्रस्तुत संशोधन अभ्यासावरून असे स्पष्ट होते की, बीड जिल्ह्यातील साक्षरतेच्या दरात भौगोलिक आणि सामाजिक स्तरावर प्रचंड विषमता आहे. जिल्ह्याचा सरासरी साक्षरता दर ७५.७५% असला तरी नागरी (८६.०४%) आणि ग्रामीण (७४.७३%) भागांमधील तफावत विकासामधील अडथळा दर्शवते. पुरुष आणि महिला साक्षरतेमधील १८% पेक्षा जास्त असलेले अंतर हे दर्शवते की पितृसत्ताक पद्धती आणि सामाजिक बंधने अजूनही स्त्री शिक्षणाला पूरक नाहीत. अनुसूचित जातींचा

साक्षरता दर चांगला असला तरी अनुसूचित जमातींमधील (६१.९२%) साक्षरतेचा अभाव चिंतेचा विषय आहे. अंबाजीगाई आणि बीड तालुक्यांची शैक्षणिक घोडदौड कौतुकास्पद आहे, तर वडवणी, पाटोदा आणि शिरूर तालुक्यांचे मागासलेपण दूर करण्यासाठी विशेष पॅकेजची गरज आहे. ऊसतोड कामगारांचे होणारे हंगामी स्थलांतर हे या जिल्ह्यातील शैक्षणिक गळतीचे मुख्य कारण असल्याचे सिद्ध होते. स्थलांतरित मुलांसाठी साखर शाळा आणि निवासी शाळांची संख्या वाढवणे अत्यंत गरजेचे आहे. आदिवासी आणि दुर्गम पाड्यांवर शिक्षण पोहोचवण्यासाठी 'फिरती शाळा' किंवा विशेष शैक्षणिक मोहिमा आखल्या पाहिजेत. महिला साक्षरता वाढवण्यासाठी मुलींना मोफत वाहतूक सुविधा आणि उच्च शिक्षणासाठी शिष्यवृत्ती देणे फायदेशीर ठरेल. डिजिटल साक्षरतेला प्रोत्साहन देऊन तरुणांना कौशल्यपूर्ण बनवणे काळाची गरज आहे. शासकीय योजनांची प्रभावी अंमलबजावणी आणि स्थानिक प्रशासनाचा सक्रिय सहभाग यांमुळेच बीड जिल्हा साक्षरतेत आघाडी घेऊ शकतो. शिक्षणाचा दर्जा सुधारण्यासाठी शिक्षकांचे प्रशिक्षण आणि शाळांमधील पायाभूत सुविधांचे आधुनिकीकरण केले पाहिजे. शेवटी, साक्षरता वाढल्याशिवाय बीड जिल्ह्यातील दारिद्र्य, कुपोषण आणि बालविवाह यांसारख्या समस्या मुळापासून नष्ट होऊ शकत नाहीत. हा संशोधन अहवाल जिल्ह्यातील शैक्षणिक दरी सांघण्यासाठी एक महत्त्वपूर्ण धोरणात्मक आराखडा म्हणून उपयुक्त ठरेल.

७. संदर्भ सूची (References in APA Style)

Government of India. (2011). Census of India 2011: District Census Handbook - Bid. Directorate of Census Operations, Maharashtra.

Directorate of Economics and Statistics. (2012). District Statistical Abstract of Beed District 2011-12. Government of Maharashtra, Mumbai.

Kurhade, S. B. (2015). Socio-economic determinants of literacy in Marathwada region. *Journal of Educational Research and Development*, 4(2), 45-53.

Munde, V. N., & Patil, R. B. (2018). Impact of seasonal migration on children's education in Beed district. *International Journal of Development Studies*, 10(4), 112-120.

Government of Maharashtra. (2014). Maharashtra Human Development Report 2012: Towards inclusive development. Sage Publications.

Shinde, A. K. (2019). Tribal literacy and social stratification in rural Maharashtra. *Indian Journal of Social Sciences*, 25(1), 78-89.

UNESCO. (2017). Literacy for life: Shaping the future of rural communities. UNESCO Publishing.

ग. ह. खरे: जीवन, कार्य आणि भारतीय इतिहासलेखनातील योगदान

१. प्रस्तावना (Introduction)

भारतीय इतिहासलेखनाच्या परंपरेत प्राथमिक साधनांचा शोध, त्यांचे वर्गीकरण, संपादन आणि चिकित्सक विश्लेषण यांना अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. विसाव्या शतकात ज्या मोजक्या इतिहासकार आणि प्रकांड पंडितांनी प्रत्यक्ष दस्तऐवज आणि पुराव्यांच्या आधारे वस्तुनिष्ठ इतिहासलेखनाचा पाया मजबूत केला, त्यामध्ये गणेश हरी खरे (ग. ह. खरे) यांचे नाव अग्रक्रमाने घ्यावे लागते. ग. ह. खरे हे केवळ एका विशिष्ट कालखंडाचे इतिहासकार नव्हते, तर ते एक निष्ठावंत संशोधक, प्रगल्भ लिपिशास्त्रज्ञ (Paleographer), नाणेशास्त्रज्ञ (Numismatist), अभिलेखागार तज्ज्ञ आणि वास्तुकलेचे अभ्यासक होते. महाराष्ट्रातील आणि विशेषतः दक्षिण भारताच्या (दख्खन) इतिहास संशोधनाला एक शास्त्रीय व आधुनिक दिशा देण्याचे ऐतिहासिक कार्य त्यांनी प्रदीर्घ काळ केले. पुणे येथील 'भारत इतिहास संशोधक मंडळा'शी (BISM) त्यांचे असलेले नाते केवळ संस्थात्मक नव्हते, तर ते अविभाज्य आणि भावनिक होते; त्यांनी आपल्या आयुष्याची तब्बल ६० हून अधिक वर्षे या संस्थेला समर्पित करून ती आंतरराष्ट्रीय स्तरावर नावारूपास आणली. शिवकालीन इतिहास, आदिलशाही, कुतुबशाही, बहामनी साम्राज्य आणि मराठ्यांच्या इतिहासाच्या साधनांचे संपादन करून त्यांनी इतिहासलेखनातील अनेक जुने संभ्रम व पूर्वग्रह खोडून काढले. मोडी, फारसी, संस्कृत आणि प्राचीन कन्नड-तेलगू लिप्यांवरील त्यांच्या प्रगाढ प्रभुत्वामुळे त्यांनी हजारो ऐतिहासिक दस्तऐवजांचे शुद्धीकरण, लिप्यंतरण व भाषांतर केले. इतिहासलेखनात कल्पकता किंवा भावनांपेक्षा प्रत्यक्ष पुराव्याला सर्वोच्च स्थान देण्याची त्यांची कडक वैचारिक शिस्त होती, ज्यामुळे त्यांच्या एकूणच साहित्यनिर्मितीला जागतिक स्तरावर प्रचंड विश्वासार्हता लाभली. हा विस्तृत संशोधन निबंध ग. ह. खरे यांच्या खडतर जीवनप्रवासाचा, त्यांच्यातील राष्ट्रीय जाणिवांचा, स्वातंत्र्यलढ्यातील सहभागाचा आणि त्यांनी ऐतिहासिक साहित्यात घातलेल्या पायाभूत मोलाच्या भरतीचा चिकित्सक व सखोल वेध घेतो.

२. जीवनपट: बालपणापासून प्रसिद्ध इतिहासकार आणि मृत्यूपर्यंत (Life Journey)

गणेश हरी खरे यांचा जन्म १० जानेवारी १९०१ रोजी महाराष्ट्रातील एका मध्यमवर्गीय आणि पारंपरिक संस्कार असलेल्या कुटुंबात झाला. त्यांचे बालपण अत्यंत साधेपणात गेले, परंतु घरात असलेल्या सुशिक्षित वातावरणामुळे त्यांच्यात लहानपणापासूनच वाचनाची आणि जुन्या वस्तू गोळा करण्याची आवड निर्माण झाली. प्राथमिक आणि माध्यमिक शिक्षण पूर्ण करत असतानाच